

**TOPIARIUS**  
STUDIA KRAJOBRAZOWE

Tom 1/2016

**WYDAWCA:**

Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Biologiczno-Rolniczy, Zakład Architektury Krajobrazu  
ul. Ćwiklińskiej 1A, 35-601 Rzeszów  
serwis internetowy czasopisma: [www.topiarius.ur.edu.pl](http://www.topiarius.ur.edu.pl)  
kontakt: [topiarius.redakcja@ur.edu.pl](mailto:topiarius.redakcja@ur.edu.pl)

**REDAKTOR NACZELNY:**

dr hab. inż. arch. Piotr Patoczka, prof. UR

**REDAKCJA:**

dr inż. arch. kraj. Agata Gajdek, dr Piotr Kołodziejczyk, dr inż. arch. Anna Sołtysik, dr inż. arch. kraj. Marta Pisarek, mgr inż. arch. kraj. Agnieszka Wójcik

**RADA NAUKOWA:**

prof. dr hab. inż. arch. Aleksander Böhm, prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, dr hab. inż. Zbigniew Czerniakowski, dr hab. inż. arch. Mykoła Bewz, dr hab. inż. arch. Piotr Patoczka

**RECENZENCI TOMU:**

prof. dr hab. arch. Aleksander Böhm, dr hab. inż. Zbigniew Czerniakowski, prof. UR, dr hab. inż. Beata Gawryszewska, dr hab. art. rzeźb. Jerzy Grygorczuk, prof. dr hab. Krzysztof Młynarczyk, dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak, dr hab. Krystyna Pudelska, prof. nadzw., dr hab. Barbara Szulczewska, prof. SGGW, prof. dr hab. inż. arch. Adam Szymski, prof. dr hab. Czesława Trąba, dr hab. Ewa Trzaskowska, KUL, dr hab. Piotr Urbański, prof. nadzw., prof. dr hab. inż. Kazimierz Wiech, dr hab. inż. arch. Agata Zachariasz, prof. PK

**KOREKTA:**

Ryszard Żelazny

**TŁUMACZENIA STRESZCZEŃ:**

autorzy tekstów

**SKŁAD I PROJEKT OKŁADKI:**

Anna Sołtysik, na okładce wykorzystano rysunek Piotra Patoczki

Czasopismo TOPIARIUS. Studia Krajobrazowe to recenzowane czasopismo naukowe, którego podstawową wersją jest wersja papierowa.

Wszelkie prawa zastrzeżone. Czasopismo, ani żaden jego fragment, nie może być drukowane ani reprodukowane bez pisemnej zgody wydawcy.

All rights reserved. No part of this publication may be printed or reproduced without permission in writing from the publisher.

**ISSN 2449-9595    ISBN 978-83-63359-18-8**

**WYDAWCA WYKONAWCZY:**

Wydawnictwo AMELIA Aneta Siewiorek  
ul. dr J. Tkaczowa 186, 36-040 Boguchwała  
tel. 17 853 40 23, tel. komórkowy 600 232 402  
[www.wydawnictwoamelia.pl](http://www.wydawnictwoamelia.pl)  
<http://wydawnictwoamelia.pl/sklep/>  
e-mail: [wydawnictwoamelia@go2.pl](mailto:wydawnictwoamelia@go2.pl)

Uniwersytet Rzeszowski  
Wydział Biologiczno-Rolniczy  
Zakład Architektury Krajobrazu

**TOPIARIUS**

STUDIA KRAJOBRAZOWE

Wydanie monograficzne

Tom 1

**KRAJOBRAZ POLSKI. CUDZE CHWALICIE**  
Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu

Rzeszów 2016

## SPIS TREŚCI

Piotr Patoczka <i>Od redakcji</i>	7
--------------------------------------	---

### KRAJOBRAZ – ASPEKTY TEORETYCZNE

Beata J. Gawryszewska <i>Ginący krajobraz miejski. Przemiany struktury i funkcji zieleni miejskiej w XX i XXI wieku</i>	11
--	----

Anna Górka <i>Edukacja krajobrazowa dla ruralistyki</i>	25
--	----

Jerzy Potyrała, Tomasz Malczyk, Izabela Iwancewicz <i>Walidacja metody oznaczenia roli średniowiecznych fortyfikacji w aspekcie ochrony i kształtowania krajobrazu</i>	34
---	----

Krzysztof M. Rostański <i>Modelowanie heurystyczne naturalistycznych założeń zieleni</i>	54
---	----

Magdalena Wilkosz-Mamcarczyk <i>Procesy rewitalizacyjne i ich wpływ na jakość krajobrazu miejskiego</i>	64
--	----

### KRAJOBRAZ KULTUROWY I JEGO TOŻSAMOŚĆ

Krzysztof Gawroński, Michał Uruszczak <i>Współczesne aspekty ochrony krajobrazu Górnego Śląska</i>	75
---	----

Katarzyna Kałużny, Ewa Hanus-Fajerska <i>Ogrody gospodarstw agroturystycznych szansą na zachowanie tradycyjnych ogrodów wiejskich</i>	87
--	----

Daniel Mikulski, Elżbieta Raszeja, Gabriela Klause <i>Ze studiów nad tożsamością miejsca. Problem kontynuacji formy dworu w krajobrazie wielkopolskiej wsi na obszarze ziemi średzkiej</i>	97
---	----

Paweł Nowak <i>Krajobraz kulturowy – aktywna ochrona przez wartościowanie</i>	115
--	-----

Karolina Porada <i>Kopce w krajobrazie Krakowa i okolic</i>	121
Elżbieta Raszeja, Agnieszka Skóra <i>Relacje między ekspozycją a tłem krajobrazowym w muzeach na wolnym powietrzu na przykładzie Wielkopolskiego Parku Etnograficznego</i>	131
Magdalena Rzeszotarska-Pałka <i>Tożsamość krajobrazu wsi Pomorza Zachodniego</i>	149
<b>PROBLEMATYKA PLANOWANIA KRAJOBRAZU</b>	
Agata Ćwik, Bernadetta Ortyl <i>Rozproszona zabudowa w górach – utracone krajobrazy?</i>	165
Maria Dankowska, Marek Koter, Małgorzata Saciuk, Aneta Tomczak <i>Czytelność dawnych układów ruralistycznych w planie współczesnego miasta na przykładzie Łodzi</i>	176
Wiesława Gadomska <i>Krajobrazowe konsekwencje rozwoju turystycznej bazy noclegowej w obszarze Krainy Wielkich Jezior Mazurskich</i>	193
Michał Uruszczak <i>Prognozy programu odnowy wsi jako część polityki regionalnej</i>	205
Barbara Wycichowska <i>Progresywna rewitalizacja krajobrazu miasta Łodzi</i>	216
<b>WSPÓŁCZESNE PRZEKSZTAŁCENIA KRAJOBRAZU</b>	
Bożena Łukasik <i>Kompozycje i zróżnicowanie form roślinnych na poznańskich placach miejskich</i>	235
Maciej Żołnierczuk, Beata Fornal-Pieniak, Ewa Rykała <i>Polski krajobraz „niskiej zieleni przydrożnej”</i>	248
Ewa Anna Rykała, Maciej Żołnierczuk <i>Przekształcenia tkanki roślinnej w krajobrazie miasta na przykładach placów rynkowych Mazowsza</i>	258

ASPEKTY PROJEKTOWANIA KRAJOBRAZU

- Magdalena Jaroniec, Michał Krzyżaniak, Dariusz Świerk, Piotr Urbański,  
Miłosz Walerzak  
*Problemy rewaloryzacji historycznych założeni ogrodowych, na przykładzie  
konceptji zagospodarowania zabytkowego parku w Gorzynie* 273
- Grażyna Łaska, Katarzyna Urban  
*Projekt koncepcyjny urzędzenia parku botanicznego  
w śródmieściu Białegostoku* 289
- Anna Podolska, Ewa Trawińska  
*Mała architektura z regionalnym akcentem we współczesnych rozwiązaniach  
zagospodarowania terenu na przykładzie wsi Glinka w woj. śląskim* 304
- Miłosz Zieliński  
*Odrębność i tożsamość przestrzeni publicznej jako wartość  
dla lokalnej społeczności* 317

## KRAJOBRAZ KULTUROWY I JEGO TOŻSAMOŚĆ

---

**WSPÓŁCZESNE POTRZEBY I MOŻLIWOŚCI REWITALIZACJI TERENÓW  
ZDEGRADOWANYCH NA OBSZARZE GÓRNEGO ŚLĄSKA**  
CONTEMPORARY ASPECTS OF UPPER SILESIA LANDSCAPE PROTECTION

Krzysztof Gawroński, Michał Uruszczak  
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu. Wydział Inżynierii  
Środowiska i Geodezji. Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie

---

Górny Śląsk jest regionem w Europie na pograniczu kultur i religii, który w ciągu tysiącletniej historii wchodził w skład kilku państw. Współczesne jego oblicze jest niezwykle zróżnicowane i specyficzne. Praca ukazuje zmiany w przynależności państwowej regionu, ogólnie wskazuje jak przebiegały przemiany jego krajobrazu oraz przedstawia postulowane na najbliższe lata kierunki zmian, mające za zadanie poprawę szeroko pojętego wizerunku Górnego Śląska. Terenem badań jest polska część Górnego Śląska, znajdująca się w obrębie dwóch województw: śląskiego i opolskiego. Zastosowane metody to przegląd uwarunkowań historycznych i przyrodniczych terenu. Finalnie wskazane zostaną dwie metody działań rewitalizacyjnych, które powinny wzajemnie się uzupełniać. Mogą one zostać z powodzeniem wdrażane na terenie obszaru badań.

**Słowa kluczowe:** Górny Śląsk, Odnowa Wsi, krajobraz

Upper Silesia is a region in Europe, on the border between cultures and religions, which over a thousand years; of its history belonged to several countries. Today its face is extremely diverse and distinctive. The work shows changes of belonging to the state, generally indicates transformations of its landscape. It also presents postulated for the following years of transformation trends to improve the image of the Upper Silesia.

The area of research is the Polish part of Upper Silesia located within Silesia and Opole provinces. Two methods: the revision of historical and environmental determinants of the area were used in the survey. Finally, two methods of revitalizing actions which should supplement each other will be indicated. They can be successfully implemented in the research area.

**Keywords:** Upper Silesia, Country Renovation, landscape



## Wprowadzenie, cel i metody pracy

Gómy Śląsk to kraina szczególna. Jest to region w Europie na pograniczu kultur i religii, który w ciągu tysiącletniej historii przynależał do kilku państw. Napływały na jego obszar fale imigrantów-kolonistów z zachodu, ludzi poszukujących schronienia przed prześladowaniami religijnymi i imigrantów ze wschodu poszukujących pracy. Współczesne jego oblicze jest niezwykle zróżnicowane i specyficzne. Celem pracy jest ukazanie możliwych do realizacji przekształceń w najbliższych latach, mających za zadanie poprawę szeroko pojętego wizerunku Górnego Śląska. Terenem badań jest część Górnego Śląska, znajdująca się w obrębie dwóch województw: śląskiego i opolskiego. Wykonano przegląd uwarunkowań historycznych i przyrodniczych terenu oraz zaproponowano dwie metody działań rewitalizacyjnych, które mogą wzajemnie się uzupełniać.

### Złożoność państwowej przynależności ziem Górnego Śląska na przestrzeni wieków

Gómy Śląsk jako region włączony został w skład Państwa Polskiego za czasów Bolesława Chrobrego, pierwszego koronowanego króla Polski. We jego władaniu były następujące ziemie: Kujawy, Pomorze, Ziemia Lubuska, Mazowsze, Ziemia Opolska, Morawy, Śląsk, Słowacja, a przez krótki okres: Czechy, Marchia Miśnierńska i Łużycka jak też państwo Wiślan (Ryc. 1). Śląsk należał do Polski przez około 100 lat, aż do końca panowania Bolesława Krzywoustego w roku 1138, a w czasie rozbitcia dzielnicowego przynależał jako księstwo , (Uruszczak 2010: 66).

Rozdrobnienie państwa na niezależne i coraz mniejsze władztwa terytorialne związane było z rozpadaniem się piastowskiej dynastii. Skutkowało to brakiem silnego ośrodka decyzyjnego, a nieraz brakiem współpracy pomiędzy władcami sąsiednich księstw. Wpływało to na osłabienie państwa i straty terytorialne (Kurkiewicz i in. (1979: 15-18). Górny Śląsk na mocy testamentu został przez Bolesława Krzywoustego przekazany pierworodnemu synowi Władysławowi II, wraz z tzw. dzielnicą senioralną (Uruszczak 2010: 67).

Kolejne lata wiązały się z różnymi waściami pomiędzy władcami konkretnych ziem. Doszło w końcu do rozdrobnienia kraju, w tym Śląska. Był to wynik coraz większego podziału terytorium przez spadkobierców poprzednich władców. Trudności polityczne nie oznaczały jednak natychmiastowej degradacji gospodarki. W trosce o wzrost gospodarczy Górnego Śląska, zakładano nowe wsie, w miastach pomagano osiedleńcom, m.in. kupcom i rzemieślnikom.

Poważne zmiany w organizacji rejonu przypadały na XII i XIII wiek. Widząc pozytywny wpływ podjętych tam inicjatyw, poczęto wprowadzać je też w innych regionach ówczesnego Państwa Polskiego (Kurkiewicz i in. 1979: 26). Niestety mimo wzrostu gospodarczego teren m.in. ze względu na bogactwo zasobów naturalnych stawał się coraz częściej obiektem zainteresowań sąsiednich państw. W latach 1327-29 król czeski Jan Luksemburski korzystając z osłabienia Polski w okresie wojen krzyżackich ruszył na podbój Górnego Śląska. Rozdrobniona na 17 dzielnic kraina poddała się, zaś książęta zmuszeni zostali oddać napastnikom hold (Kurkiewicz i in. 1979: 27).



Ryc. 1.  
Ziemie Państwa Polskiego w czasach Mieszka I i Bolesława Chrobrego  
(rys. M. Uruszczak)

Na pierwszym zjeździe wyszehradzkim Jan Luksemburski zrzekł się pretensji do korony polskiej za cenę 20 000 kóp groszy praskich. Od Kazimierza Wielkiego zażądał uznania zwierzchnictwa czeskiego nad Śląskiem. Nie uzyskując przywództwa, rozpoczął wojnę podjazdową z Polską, zaś pokój podpisany w Namysłowie w roku 1356 wzmacniał niestety przynależność Górnego Śląska do Czech.

Od tego czasu Gómy Śląsk przestał stanowić obszar podległy jurysdykcji polskiej, a od XIV wieku prowadzono tutaj kolonizację na bazie prawa niemieckiego. W 1526 roku obszar ten dostał się we władztwo dynastii Habsburgów. Upadło jego gospodarcze znaczenie, częściowo na skutek zmian w układzie tradycyjnych szlaków handlowych. Było to między innymi następstwem wspomnianej zmiany przynależności terytorialnej. Mimo to jeszcze w wieku XVI żona Zygmunta Starego podejmowała szereg zabiegów dyplomatycznych, mających na celu odzyskanie Śląska, jednak bez sukcesu (Galas 2001) (Uruszczak 2010).

W okresie Wojny Trzydziestoletniej, omawiany obszar łupiony był zarówno przez wojska cesarskie, szwedzkie jak i protestanckie w wyniku czego utracił ponad 30% ludności. Wiele miast i wsi zostało spalonych, obrabowanych i zniszczonych.

XVIII wiek przyniósł kolejne zmiany. W wyniku następujących po sobie konfliktów, większa część Górnego Śląska stała się własnością Cesarstwa Niemieckiego. W granicach Korony Czeskiej pozostała już najbardziej wysunięta na południowy-wschód część regionu (Galas 2001).

Po I wojnie światowej doszło do trzech powstań śląskich (1919 r., 1920 r., 1921 r.). Pogłębiała się bowiem polska świadomość narodowa, rosła liczba działaczy na rzecz polskości. Społeczeństwo polskie było rozczarowane decyzją paryskiej konferencji pokojowej, zwołanej w sprawie zarządzenia plebiscytu na tym terenie. Rada Ambasadorów jednakże, obserwując wydarzenia związane z III Powstaniem Śląskim, wytyczyła ostatecznie granice, przyznając Polsce większą część obszaru (Kurkiewicz i in. 1979: 146-147).

Wyznaczona granica przez Radę Ambasadorów spowodowała przecięcie dróg, linii kolejowych, przedsiębiorstw. Dochodziło do dzielenia zakładów produkcyjnych, majątków ziemskich miast i wsi. Wymownym przykładem żywiołowości i błędnych decyzji było dzielenie szybów kopalnianych, co wpływało na recesję gospodarczą regionu (Czapliński i in. 2002).

W wyniku napadu hitlerowskich Niemiec na Polskę, Górny Śląsk znalazł się pod władzą niemiecką. Ludność polską częściowo wysiedlono i sprowadzono osadników niemieckich z Rzeszy (Madejczyk 1970).

Na mocy narzuconej decyzji tzw. „Wielkiej Trójki” po II wojnie światowej, Górny Śląsk znalazł się w granicach Polski. Ludność niemiecka została decyzją sojuszniczej rady kontroli z 20 XI 1945 roku przymusowo wysiedlona. Na ich miejsce przybyli przesiedleńcy z nowo wytyczonej granicy polskiej na wschodzie głównie z Wołynia, Wileńszczyzny i terenu wschodniej Galicji. Ogółem do 1947 roku napłynęło 2 630 000 nowych mieszkańców.

Polacy, Czesi i Niemcy to trzy główne grupy narodowościowe zamieszkujące Górny Śląsk. Spis ludności z 2011 roku ujawnił, że do śląskiej narodowości przyznaje się 809 tysięcy osób, z czego 362 tysiące poczuwa się do bycia Ślązakiem, reszta natomiast do bycia Ślązakiem i Polakiem (<http://www.dziennikzachodni.pl/artykul/953891,spis-powszechny-2011>, data pobr. 27.05.2016).

Górny Śląsk od stuleci kojarzy się z przemysłem. Gospodarkę przedmiotowego terenu w zakresie największych zakładów wydobywczych i przemysłowych można podzielić na cztery kategorie: górnictwo, energetykę, przemysł hutniczy i motoryzacyjny. Funkcjonowanie powyższych dziedzin gospodarki jest możliwe dzięki mocno rozwiniętej sieci komunikacyjnej i transportowej, zarysowującej się wyraźnie w krajobrazie.

Na swoistym „drugim biegunie” struktury zawodowej obszaru odnajdujemy placówki kulturowe, oświatowe i naukowe. Wśród tych ostatnich występuje m.in.:

1. Uniwersytet Śląski w Katowicach,
2. Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach,
3. Akademia Muzyczna w Katowicach,
4. Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach,
5. Akademia Wychowania Fizycznego w Katowicach,
6. Politechnika Śląska.

### **Różnorodność krajobrazu górnośląskiego na tle rozwoju przemysłu**

Aby dobrze przedstawić specyfikę krajobrazu Górnego Śląska niezbędne jest zdaniem autorów elementarne zarysowanie historii przemysłu na jego terenie. Zabytkowe obiekty przemysłowe liczniej występujące tutaj niż w innych regionach Polski oddają w pewien sposób jego specyfikę. Zabytek bowiem działając na wyobraźnię „historyczną” oglądającego zachęca pośrednio do pewnych (nieraz nostalgicznych) przemyśleń o miejscu w którym się znajduje.

Na przełomie XVIII i XIX wieku Górny Śląsk, jako jedno z centrów europejskiej ery industrialnej prężnie rozwijał swą przemysłową infrastrukturę. Pozostałe do dzisiaj najstarsze obiekty z tego okresu, dzięki swej różnorodności, autentyczności i unikatowości, wpisują region w europejską część dziedzictwa kulturowego (Uruszczak 2015).

Revolucja przemysłowa nie była okresem rozwoju przemysłu na Górnym Śląsku od podstaw. Już wcześniej, m.in. w średniowieczu rozwijało się ówczesne hutnictwo i górnictwo wraz z niezbędną logistyką. Inicjatorami inwestycji byli m.in. przedstawiciele kościoła (<http://www.erik.net/regional> data pobr. 12.11.2012.) Ważnym momentem było powołanie Wyższego Urzędu Górnictwa w 1769 roku, mającego siedzibę we Wrocławiu. To

dzięki tej instytucji wdrożono nowe technologie i kadry. Miejscowi potentaci finansjery dostrzegając nowe możliwości pomnożenia fortun chętnie inwestowali w regionie. Rody takie jak Ballestremowie, Hochenbergowie, Donnesmarckowie zyskiwali uznanie w całej Europie (<http://www.arekkp.pl/arystokracja.html> data pobr. 27.05.2016).

Rozwój przemysłu skutkował zmianami w krajobrazie. Pojawiać się zaczęły kopalniane szyby, piece hutnicze i hałdy urobku. Powstawały nowe miasta i łączące je magistralne kolejowe (Böhm 2006).

W 1846 roku uruchomiono linię kolejową Mysłowice–Wrocław, w 1855 Rybnik–Katowice, zaś w 1859 roku Śląsk połączono z trasą Warszawa–Wiedeń. Wybudowano wiele dworców kolejowych, które mimo znaczącej redukcji połączeń kolejowych przetrwały do dnia dzisiejszego.

Rozwijająca się infrastruktura transportowa nieraz wymagała wdrażania pionierskich rozwiązań. Przykładem może być budowa Kanału Kłodnickiego, rozpoczęta w 1792 roku, łącząca zabrzańskie kopalnie z gliwicką odlewnią żeliwa. Dzięki rzece Odrze produkty i surowce mogły docierać w dalsze regiony (Uruszczak 2015).

Oblicze Górnego Śląska powiązane z gospodarką, mimo unowocześnień i lokalnych uwarunkowań zachowało swój przemysłowy charakter, niezmiennie przez dziesięciolecia (Bogdanowski 1976). Całokształt infrastruktury pochodzącej z XIX wieku sprawnie funkcjonował do końca następnego stulecia. Odbudowujące się po 1945 roku Państwo Polskie potrzebowało odnowy przemysłu, innowacyjnych rozwiązań technicznych do pozyskiwania posiadanych złóż surowcowych. Sam region po II wojnie światowej był wprawdzie bardzo zniszczony, jednakże istniejąca infrastruktura została szybko odbudowana. Obustronne umowy z Niemiecką Republiką Demokratyczną wymuszały niejako działania usprawniające logistykę i wzajemne relacje z Polską. Oprócz nowych obiektów przemysłowych (Ryc. 2a) powstawały nieraz reprezentacyjne obiekty architektury związanej z kulturą, czego przykładem może być katowicki „Spodek” (Ryc. 2b)

Zmiany w środkowej Europie jakie nastąpiły po 1989 roku zaowocowały budową zupełnie nowych relacji gospodarczych z państwami zachodniej Europy, dodatkowo wzmocnione przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku. Wiele zakładów zostało przebudowanych, zlikwidowanych, powstało szereg nowych fabryk, wytwórni, hurtowni. Wstrzymano eksploatację, a nawet zamknięto dużą liczbę kopalń: (m.in. Andaluja, Barbara-Chorzów, Bobrek, Czeczott, Dębieńsko, Gliwice, Grodziec, Jowisz, Julian, Katowice, Kleofas, Miechowice, Morcinek, Moszczenica, Niwka-Modrzejów, Paryż, Porąbka-Klimontów, Powstańców Śląskich, Pstrowski, Rozbark, Rymer, Saturn, Siemianowice, Siersza, Sosnowiec, Szombierki, Wawel, Żory).(Jureczka, Galos 2007) Zmiany te nie pozostały bez wpływu na oblicze krajobrazu.



Ryc. 2a, 2b.  
Różnorodność współczesnej architektury Górnego Śląska: elektrownia i katowicki „Spodek”

### **Złożoność współczesnych aspektów kształtowania krajobrazu Górnego Śląska**

Komplementarność ujęć środowiskowych, historyczno-konserwatorskich i projektowych, w oparciu o staranne ekspertyzy z różnych dziedzin to elementy składowe, które winny stać u podstaw współczesnego zarządzania ochroną górnośląskiego krajobrazu. Podobnie jak i w innych przypadkach, tak i tu krajobraz regionu musi być rozpatrywany na poziomie dwóch równoległych płaszczyzn: przyrodniczej i kulturowej. Ani jeden ani drugi aspekt nie może dominować, choć nieraz dochodzi między nimi do swoistych kompromisów. Płaszczyzna przyrodnicza dotyczy zarówno przyrody nieożywionej, związanej

najczęściej z występowaniem unikalnych typów skał czy minerałów, jak i ożywionej. Tak zwane krajobrazy dziewicze na Górnym Śląsku należą do rzadkości. Ocalenie pozostałych enklaw przyrody pierwotnej w formie rezerwatów, parków krajobrazowych lub pomników przyrody jest niezwykle ważne (Uruszczak 2015).

Problem ochrony krajobrazu przedmiotowego obszaru wymaga dokładnego scalania warstwy kulturowej i przyrodniczej w jedną całość architektoniczno-krajobrazową. Krajobraz kulturowy województwa śląskiego wykazuje znamiona ewolucyjnego, długotrwałego rozwoju. Działania człowieka przebiegały dawniej, ale również obecnie, w postaci trzech „wariantów”:

- działania żywiołowe, spontanicznie wynikające z określonej sytuacji społeczno-gospodarczej regionu i Polski (np. lata bezpośrednio po II wojnie światowej). Zazwyczaj doprowadzało to do zmian w naturalnej równowadze środowiska, tworząc krajobraz zdegradowany.
- działania funkcjonalne, w wyniku których następowało świadome przeobrażanie środowiska z zachowaniem jego charakterystycznych cech. Dotyczyło to (i dotyczy) także obecnie najczęściej kultur rolniczych, ale również krajobrazu industrialnego.
- działania estetyczne, w wyniku których do krajobrazu wprowadzano normy estetyczne związane ze środowiskiem. Następowало kształtowanie przestrzeni zgodnie z obowiązującymi cechami architektury regionu. Zdarzały się jednak zapożyczenia estetycznych, ale obcych dla regionu form stylistycznych.

Tereny produkcji, wydobywcze czy przetwórstwa różnego typu wraz z infrastrukturą drogową to bardzo złożone i przez to trudne zagadnienie w realizacji programów naprawczych. Przeobrażenia bowiem następują bardzo szybko. Niektóre zakłady są likwidowane, inne wznoszone od podstaw. Trudno zatem mówić o skutecznej i dającej się przewidywać rewaloryzacji na wiele lat naprzód. Pewnym wyjściem jest priorytetowe traktowanie terenów zielonych, sąsiadujących z terenami przemysłowymi. Ich atrakcyjne komponowanie, jak i rekreacyjne przeznaczenie może rekompensować w pewnym stopniu swoistą brzydotę przyległych terenów przemysłowych. Paradoksalnie może to skutecznie działać na zasadzie silnego kontrastu: hałdy, konstrukcje stalowe i betonowe, parkingi, składowiska itp. kontra komponowany, atrakcyjny krajobraz (Uruszczak 2015).

### **Zrównoważony rozwój województwa śląskiego, formy ochrony przyrody**

Województwo śląskie należy do regionów o największej w Polsce emisji zanieczyszczeń gazowych. Znajdująca się w województwie jedna z najbogatszych w kraju baza surowców mineralnych oraz związana z nią działalność przemysłowa i urbanizacja wywierają znaczny wpływ na środowisko w regionie. Szczególnie wrażliwe jest środowisko wodne (Novák 1979).

Województwo śląskie obejmuje swym zasięgiem jeden z najbardziej atrakcyjnych przyrodniczo obszarów południowej Polski. Ponadto nagromadzenie infrastruktury miejskiej i koncentracja ludności przyczyniły się do wzrostu potrzeb obcowania z zielenią, powrotu do natury. Wraz z rozwojem miast rozwija się ich tzw. system przyrodniczy reprezentowany przez miejskie typy zieleni, określane w planowaniu przestrzennym jako zielona infrastruktura. Badania ostatnich lat dowodzą zresztą, iż zieleni jest czynnikiem wpływającym na rozwój dzielnic miejskich (Zachariasz 2006). W województwie śląskim utworzono 64 rezerваты przyrody i 8 parków krajobrazowych. Komisja Europejska na obszarze województwa śląskiego zatwierdziła 41 obszarów o znaczeniu wspólnotowym, które na podstawie rozporządzenia Ministra Środowiska są specjalnymi obszarami ochrony siedlisk

(<http://bip.katowice.rdos.gov.pl/wojewodzki-rejestr-form-ochrony-przyrody>, data pobrania 10.05.2016).

Górnictwo węgla kamiennego to główny sektor przemysłu, z którym tradycyjnie kojarzy się województwo śląskie. Na terenie województwa zlokalizowanych jest większość kopalni węgla kamiennego działających obecnie w Polsce. Mają tu siedzibę 3 największe koncerny węglowe w kraju (<http://wiadomosci.onet.pl/kraj/slaskie-spolki-weglowe>, data pobrania 25.05.2016).

W województwie śląskim zlokalizowanych jest najwięcej funkcjonujących oraz planowanych i rozbudowywanych elektrowni (elektrociepłowni) wykorzystujących węgiel jako surowiec (<https://www.slaskie.pl/zalaczniki/2013/03/25/1364211089/1364211160.pdf> data pobrania 24.05.2016).

Województwo śląskie charakteryzuje się największą gęstością dróg, w tym autostrad i dróg ekspresowych w kraju. Przez region przebiega autostrada A1 i A4 oraz drogi ekspresowe S-1 oraz S-69. Niezadowolające jest powiązanie sieci dróg lokalnych z siecią dróg wyższych kategorii. Niedostatecznie wykorzystywana jest rozwijająca się infrastruktura w regionie.

Na opracowywanym terenie dostrzec można poniższe typy krajobrazów kulturowych ([www.slaskie.pl/planzagospodarowania/files/zalaczniki/2015/12/01/1447159788/1448971674.pdf](http://www.slaskie.pl/planzagospodarowania/files/zalaczniki/2015/12/01/1447159788/1448971674.pdf), data pobrania 12.05.2016):

- krajobrazy rolnicze, związane z gruntami omymi, sadami i plantacjami (przyjmuje się graniczną wielkość powierzchni 10 ha),
- krajobrazy osadnicze, które podzielić wypada na wiejskie oraz inne, obejmujące układy małomiasteczkowe. Do krajobrazów osadniczych wliczono ponadto tereny rozproszonego osadnictwa,
- krajobrazy leśne, czyli skupiska i zbiorowiska drzew o wielkości ponad 10 ha,
- krajobrazy gospodarki wodnej lub naturalne, wodne elementy krajobrazu,
- krajobrazy górnicze i pogórnice (poeksploatacyjne), do których wliczono obszary bezpośredniej gospodarki górniczej łącznie z terenami osuwisk i osiadań terenu,
- krajobrazy komunikacyjne stanowiące obszary o zintensyfikowanej sieci komunikacyjnej. Wliczone są w to drogi kołowe i węzły kolejowe. Elementy komunikacji mają bezpośredni i silny wpływ na podział jednostek krajobrazowych (Bogdanowski 1994),
- krajobrazy przemysłowe i poprzemysłowe, w skład których wchodzi zakłady przemysłowe, wielkopowierzchniowe zabudowania magazynowo-usługowe, place, składy i inne obiekty pomocnicze,
- krajobrazy religijne obejmujące obszary, gdzie przestrzeń i jej rozplanowanie podporządkowane jest funkcji sakralnej, zaś nowe formy zainwestowania wiążą się z obsługą pielgrzymów i zwiedzających,
- krajobrazy turystyczne wynikające z przestrzennego przeznaczenia i wizerunku istniejącej i projektowanej infrastruktury. Dominuje w nich zabudowa hotelowa, uzdrowskowska, wypoczynkowa i rekreacyjno-sportowa o specyficznej architekturze związanej z regionem,
- krajobrazy rezydencjonalno-ogrodowe oraz warowne, w skład których wchodzi dawne majątki dworskie z zachowanymi zabudowaniami warowni (strażnic, grodów, zamków, zabudowań fortecznych i innych).

Warto zwrócić uwagę na fakt, iż obecne województwo śląskie, z powodów historycznych posiada największe skupisko warowni znane w turystyce jako „Szlak Orlich Gniazd”. Trzeba jednak zaznaczyć, iż jest to teren graniczny między Górnym Śląskiem a Jurą Krakowsko-Częstochowską (Uruszczak 2004).

Wymienione powyżej krajobrazy śląskie wraz ze swoją specyfiką i podziałem nie wyczerpują wszelkich możliwych typów, szczególnie gdy są ze sobą mocno związane. (Herńnik, Olejniczak 2007). Na krajobraz wpływa również obecność hut, fabryk, hałd, osiedli i komunikacji (Ryc. 2a, 3.), które to elementy zazwyczaj postrzegane są jako nieestetyczne. Okazuje się jednak, że nagromadzenie tych elementów jest powodem rozwoju specyficznej turystyki ([www.polskieszlaki.pl/atrakcje/](http://www.polskieszlaki.pl/atrakcje/), [www.slask.travel/page,18/turystyka%20na%20Slasku.html](http://www.slask.travel/page,18/turystyka%20na%20Slasku.html), data pobrania 13.04.2016), co można prognozować jej dalszy rozwój, przy odpowiednim propagowaniu.



Ryc. 3.  
Osiedla górnośląskie wykonane w technologii prefabrykatów (fot. M. Uruszczak)

### **Dwie propozycje metodyczne działań w krajobrazie. Naukowe rozwiązywanie problemów estetyki krajobrazowej**

Obecny etap rozwoju krajobrazu, dzięki wprowadzaniu i udoskonalaniu form ochrony przyrody, ma na celu kształtowanie krajobrazu dobrze funkcjonującego i harmonijnego, w którym umiejętnie eksponowane będą walory przyrodnicze i kulturowe. Należy mieć jednak świadomość, że każde działanie w przestrzeni powinno zostać poprzedzone gruntownymi badaniami. Sprawdzoną i skuteczną metodą jest tworzenie opracowań analizowanego terenu metodą *Jednostek i Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych JARK-WAK*. Jej pragmatyka opiera się na czterech kolejnych, powiązanych ze sobą działaniach badawczych (Bogdanowski 1994), na które składa się:

- określenie zasobu. Badany teren analizowany jest pod kątem walorów przyrodniczych, włącznie z ukształtowaniem terenu, historycznego i aktualnego pokrycia terenu.
- wykonanie waloryzacji terenu. Stworzona zostaje mapa, gdzie dokonana jest ocena terenu mająca wykazać pozytywne i negatywne cechy poszczególnych jednostek, na które podzielono opracowywany region.



- wskazanie wytycznych projektowych tworzonych na podstawie przeprowadzonej waloryzacji. Wskazują one kierunek działań, przedstawiają miejsca gdzie możliwe jest dokonanie rekompozycji, rewaloryzacji czy szeroko pojętej przebudowy terenu.

Projekt to ostatni etap, finalne dzieło poprzednich analiz, będący ich podsumowaniem i propozycją korekt krajobrazowych.

Całość przedstawionej metody powinna zostać uzupełniona o analizy i projekty panoram ukazujących aglomeracje z większej odległości, mogąc dodatkowo uwydatniać walory krajobrazowe konkretnych widoków miast czy wsi.

Współcześnie wdrażane są również metody dotyczące konkretnych miejscowości w oparciu o działania wśród lokalnych społeczności. Koncepcja wdrażania programu nazwanego Odnową Wsi pochodzi z Niemiec. W celu gospodarczego zaktywizowania obszarów wiejskich rząd niemiecki wykreował Program Wspierania Przyszłościowych Inwestycji (Fesser 1979). Jedną z przyczyn jego popularności stało się oddanie inicjatywy w ręce samych mieszkańców. Strategia rozwoju polega na przestrzeganiu trzech podstawowych zasad (Wilczyński 2003, Andula i in. 2015):

- szeroko zakrojone konsultacje rozumiane jako uwzględnianie oczekiwań społeczności konkretnych wsi. Istotą „strategii dla wiejskiej Europy” stało się podkreślanie roli społeczności wiejskich. Kluczową zasadą jest wykorzystanie wszelkich zasobów miejscowych: kulturowych, społecznych, przyrodniczych i gospodarczych. Niezwykle ważne jest włączanie do programu samych mieszkańców wsi i miasteczek.
- współpraca między administracją rządową i samorządową oraz z mieszkańcami, dążąca do proponowania a następnie wdrażania projektów dotyczących przyszłości miejscowości.
- traktowanie na równi wszystkich zgłaszanych spraw mieszkańców, ich środowiska kulturowego i naturalnego.

Prezentowane metody to tylko dwa wybrane przykłady ogromnego zasobu naukowych możliwości sposobów działania. Waloryzacja krajobrazu i jego naprawa, to szeroka dziedzina wiedzy. Prowadzone są od lat między innymi badania atrakcyjności wizualnej krajobrazu, o podłożu psychologicznym (Wolski i in. 2006), ekologicznym (Wolski 2002), dokonuje się ocen instrumentalnych stanu i przydatności środowiska (Richling i Solon 2002). Spektrum działań i ich pragmatyka zależy też od dziedziny nauk (Myga-Piątek 2012). W przypadku omawianego terenu stopień skomplikowania działań wiąże się mocno z ekonomicznymi aspektami wykorzystania tego uprzemysłowionego terenu.

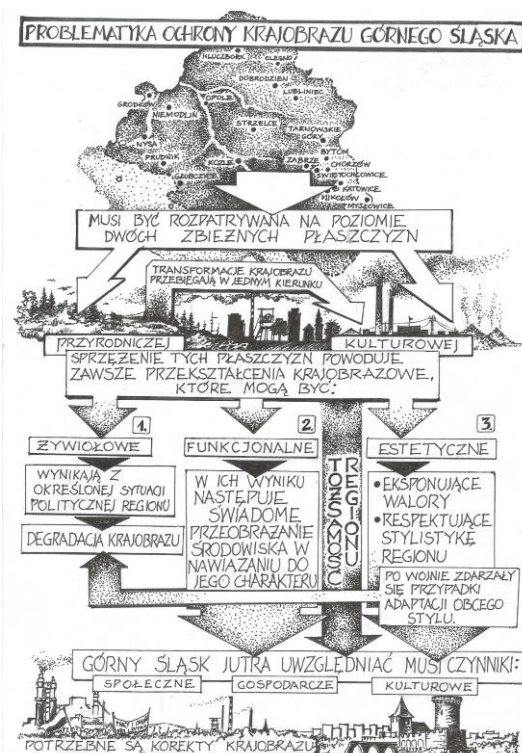
## Podsumowanie i wnioski

Rozległe działania analityczne i projektowe, poprzedzone dobrze przeprowadzonymi inwentaryzacjami terenowymi, to niezbędne składowe prawidłowego rozwoju poszczególnych jednostek krajobrazowych Górnego Śląska. Takie działania pozwalają na uniknięcie „błędów i wypaczeń” tak charakterystycznych dla okresu, który nastąpił bezpośrednio po II wojnie światowej. Niszczenie starych wyrobisk, zwałowisk, demontaż pierwszych w Europie cementowni, pionierskich hut, szybów, kopalń czy „biedaszybów” było nieuniknione. Nasuwa się jednak pytanie: czy zastanawiano się w trakcie tych działań jakie będzie nowe przeznaczenie „rozmontowanego”, pozostawionego bez najmniejszej opieki, w dodatku zdegradowanego terenu? Dlatego dzisiaj, rolą dojrzałego społeczeństwa jest stopniowe wdrażanie programów naprawczych. Niezależnie od stosowanej metody, Górny Śląsk jutra w momencie tworzenia korekt krajobrazowych, uwzględniać musi trzy główne czynniki:

1. społeczne,
2. gospodarcze,
3. kulturowe.

Czynniki te budują tożsamość regionu, jednakże przebiegają najczęściej na bazie jednostronnych transformacji, od przyrodniczych do kulturowych. Sprzężenie tych płaszczyzn powoduje przekształcenia, które powinny być:

1. funkcjonalne,
2. estetyczne.



Ryc. 4.

Schemat różnorodności i złożoności problematyki ochrony krajobrazu Górnego Śląska. Ochrona ta musi być rozpatrywana na poziomie dwóch płaszczyzn: przyrodniczej i kulturowej. Przekształcenia zaś mogą być żywiołowe, funkcjonalne lub estetyczne. Tylko dwa ostatnie mogą wpłynąć pozytywnie na poprawę krajobrazu Górnego Śląska (oprac. M. Uruszczak)

Uwzględnianie historii regionu, a przez to jego kulturowej tożsamości na tle rodzimego krajobrazu, oraz możliwości nowych kreacji z zastanych jego przeobrażeń, to zasady które muszą stać na czele decyzji administracyjnych i projektowych (Ryc. 4). Prawidłowo stosowane normy ochrony przyrodniczo-krajobrazowej, jak i po prostu, rozsądne działania wynikające z pozytywnego stosunku do konkretnego miejsca i szacunku do jego historycznej spuścizny kulturowej, powinny stać u podstaw wszelkich poczynań mających znamiona profesjonalizmu.

## Bibliografia

- Andula M., Baster P., Faschingbauer B., Litwin U., Koziara Z., Kuhn M., Müller B., Müller W., Pijanowski J.M., Reppert M.E., Rentsch G., Richter R., Schäffner, Taszakowski J., Uruszcak M., Wirth T., Zedler J. (2015), *Koncepcja postępowania dla zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich włącznie z propozycjami dla prowadzenia przyszłych postępowań, Konzept eines integrierten ländlichen Entwicklungsverfahrens einschließlich Empfehlungen für künftige Verfahrensdurchführungen*, Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego, Kraków.
- Bogdanowski J. (1976) *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.
- Bogdanowski J. (1994) *Metoda jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych* (Jark-Wak) w studiach i projektowaniu, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Böhm A. (2006) *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu, o czynniku kompozycji*, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków.
- Czapliński M., Kaszuba E., Wąs G., Żelelik R. (2002) *Historia Śląska*. Wrocław.
- Fesser W. (1979) *Eussenheim dorferneuerung im auftrag der flurbereinigung Wurzbürg*, Wurzbürg
- Hernik J., Olejniczak G., (2007) *European spatial development perspective (ESDP)* [w:] Hernik J., Pijanowski J. (red.) *Cultural Landscape – assessment, protection, shaping*. Wyd. AR, Kraków.
- Jureczko J., Galos K., (2007) *Niektóre aspekty ponownego zagospodarowania wybranych złóż zlikwidowanych kopalni węgla kamiennego w Górnośląskim Zagłębiu Węglowym, Polityka Energetyczna*, t. 10, zeszyt specjalny, Kraków.
- Kurkiewicz W., Tatomir A., Żurawski W., (1979) *Tysiąc lat dziejów Polski, kalendarium*, wydanie szóste, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Madejczyk C. (1970) *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Tom I i II, Warszawa.
- Myga-Piątek U., (2012) *Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Uniwersytet Śląski.
- Novák Z., (1979) *Planowanie regionalne i udział w nim architekta*, wyd. II, Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki, Kraków.
- Richling A., Solon J., (2002) *Ekologia krajobrazu*, PWN Warszawa.
- Uruszcak M. (2003) *Czternastowieczne wieże strażnicze Jury Krakowsko-Częstochowskiej, w świetle badań nad sztuką obronną w czasach Kazimierza Wielkiego*, t. LV, z. 2, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Poznań.
- Uruszcak M. (2015) *Die transformation alter industrieller Landschaften das Beispiel Oberschlesien*, [w:] *Transformation Und Landschaft*, Olaf Kuhne, Krzysztof Gawroński, Józef Hernik (Hrsg.), Springer Vs, Wiesbaden.
- Uruszcak W. (2010) *Historia państwa i prawa polskiego (966-1795)*, t. I, Warszawa.
- Wilczyński R. 2003 *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Krajowe Centrum doradztwa rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Poznaniu, Fundacja Fundusz Współpracy. Program Agro-Info, Poznań.
- Wolski P. (2002) *Przyrodnicze podstawy kształtowania krajobrazu*, Słownik pojęć SGGW, Warszawa.
- Wolski K., Szymura M., Gierula A., 2006 *Wybrane zagadnienia z ekologii krajobrazu*, wydawnictwo AXA, Wrocław.
- Zachariasz A. (2006) *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Monografia, wyd. Politechnika Krakowska, Kraków.
- <http://www.dziennikzachodni.pl/artukul/953891,spis-powszechny-2011-gdzie-mieszka-najwiecjslaskow-dane-o-narodowosci-slaskiej-w-powiatach,id,t.html> data pobr. 27.05.2016.
- <http://www.erik.net./regional> data pobr. 12.11.2012.
- <http://bip.katowice.rdos.gov.pl/wojewodzki-rejestr-form-ochrony-przyrody>, data pobr. 10.05.2016.
- <http://www.arekqp.pl/arystokracja.html> data pobr.27.05.2016.
- <http://www.polskieszlaki.pl/atracje/>, data pobr. 13.04.2016.
- <http://www.slask.travel/page,18/turystyka%20na%20Slasku.html>, data pobr. 13.04.2016.
- <http://www.slaskie.pl/zalaczniki/2013/03/25/1364211089/1364211160.pdf> data pobr. 24.05.2016.